

ש. קליין

תולדות הקידת ארץ-ישראל
בספרות העברית והבללית

LIBRARY OF PALESTINOLOGY

OF THE JEWISH PALESTINE EXPLORATION SOCIETY

VII / VIII

S. KLEIN

**HISTORY OF PALESTINE EXPLORATION
IN HEBREW AND UNIVERSAL
LITERATURE**

PUBLISHED BY "THE BIALIK FOUNDATION" OF THE JEWISH AGENCY FOR PALESTINE

JERUSALEM, 1937

ש. קליין

תולדות הקידת ארץ-ישראל
בספרות העברית והכללית

ירושלים, תרצ"ז

ספריה לידיעת ארץ-ישראל
של החברה העברית להקידת ארץ-ישראל ועתיקותיה
ז/ח

ש. קליין

תולדות הקידת ארץ-ישראל
בספרות העברית והכללית

הוצאת מוסד ביאליק ליד הסוכנות היהודית לארץ-ישראל

תוכן העניינים:

הקדמה ד — ח
פרק ראשון: בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד 1 — 41
§ 1. קדמות חקירת א"י בכתבי הקדש. § 2. החוקרים
היווניים הראשונים. § 3. חקירות חכמי ישראל בימי
בית שני בעניני א"י. — יוסף בן מתתיהו. — פליניוס הזקן.
§ 4. דבריהם של חכמי המשנה (באגדה ובהלכה) על
עניני א"י. § 5. זיהויים בדברי חז"ל לרשימות של
מקומות בספר יהושע. § 6. חכמי הנוצרים הראשונים
כחוקרי א"י. — האונומסטיקון וההשפעה היהודית הניכרת
בו. § 7. הנוסעים הראשונים, חקירותיהם וידיעותיהם
על ארץ ישראל.

פרק שני: תקופת ימי הבינים 41 — 64
§ 1. ענינים בחקירת א"י בספרי מפרשי המקרא,
התלמוד והפוסקים. § 2. ר' אשתורי הפרחי וספרו
כפתור ופרח.

פרק שלישי: ראשית התקופה החדשה 65 — 86
§ 1. שאלות בחקירת ארץ ישראל בדברי חכמי ההלכה.
§ 2. שלמה לויזון וספרו „מחקרי ארץ". § 3. ר' יהוסף
שווארץ.

כל הזכויות שמורות
לחברה העברית להקירת א"י ועתיקותיה
Copyright by
The Jewish Palestine Exploration Society
1937

דפוס מרכז, ירושלים
PRINTED IN PALESTINE

פרק רביעי: התקופה החדשה; שיטות חדשות . . . 86—106
 § 1. רובינזון, נטצשטיין והבאים אחריהם. § 2. חקירת
 איי ב., חכמת ישראל. § 3. חברות לחקירת איי. —
 לונץ מיסד החקירה החדשה באיי. — מוסדות חדשים.
 § 4. שיטות חדשות בחקירת איי.

הערות וספרות 107—144
 א. לתולדות חקירת איי בכלל (109). — ב. הערות
 ומראה מקומות: לפרק א. (111). — לפרק ב' (126). —
 לפרק ג' (130). — לפרק ד' (133). — ג. על מפות
 אחדות של איי (141).

מפתחות; רשימת קיצורים וראשי-תיבות 145—157
 השלמות 158

תמונות: לוח א': החלק הארצי-ישראלי בלוח הפויטינגרי
 לוח ב': הדריאנוס רלבנד
 לוח ג': ר' יהוסף שווארץ
 לוח ד': חלק של המפה ממידבא: ירושלים; בית לחם
 לוח ה': מפת מידבא

הקדמה

הספר הקטן הזה, כפי שמודיע שמו, נכתב על תולדות חקירת
 ארץ ישראל בספרות העברית והכללית. עלינו להדגיש את
 הדבר הזה, בכדי למנוע את הקורא מהפתעה או מאי-הבנה.
 לא היה בדעתנו לתת במקום זה סקירה על המקורות של
 ידיעת ארץ ישראל בספרות; כלומר: לא התכוונו כלל, לפרט את
 הספרים, אשר בהם יש זכר לארצנו, או שמהם אפשר לשאוב
 ידיעות עליה הן בימי קדם, הן בתקופות המאוחרות, אלא כל
 תפקידנו היה, לסקור בסקירה קלה את תולדות החקירה, לכן רק
 אותם הספרים הוזכרו פה, אשר מכילים לפחות גרעין של
 חקירה, אף שלפעמים של חקירה, אשר בטעות יסודה. לעומת
 אלו לא הובאו בחשבון המון הספרים, אשר מוסרים לנו סתם
 ידיעות על ארצנו בעיקר מימי הביניים, ולכן לא הוזכרו למשל
 ספריהם של הנוסעים או הגיאוגראפים הערבים, או ספריהם מסע
 היהודים, או ספרי ההיסטוריה של הצלבנים, אף שמכולם נוכל
 ללמוד דבר על ארץ ישראל בימיהם; וכן לא דובר כאן בספרי
 שאלות ותשובות של חכמי התורה, שגם בהם נמצאות כמה
 ידיעות על מקומות הישוב. אבל אם יש, ושׁוית מדברות על
 ענין שבחקירת הארץ, קבענו להן מקום בסקירתנו. — אולי יבוא
 יום ואזכה לחבר ספר כזה גם על המקורות.

כפי תפקידה של "הספריה לידיעת ארץ-ישראל" מכוננים הספרים

המופיעים בה לקהל הרחב. לכן אמרתי, שלא להכביד על הקורא על ידי המון הערות בשולי העמודים, אלא קבעתי מדור מיוחד להערות ולמראה מקומות וגם למסירת ידיעות ביבליוגראפיות בסוף הספר (ובאותיות רגילות), וגם שם לא הרחבתי את הדבור. כפי שאני מקווה, יותר מדאי. שם גם הוספתי מדי פעם בפעם על עצם דברי הספר קצת חקירות, שלא היה אפשר לשלבן לתוך ההרצאה גופה.

ציורי מפות ותמונות אחדות בוודאי תוסיפנה בעיני הקוראים חן לספר הקטן הזה. גם אותו השתדלה חברתנו בעזרת "מוסד ביאליק" להוציא לאור בכל היופי האפשרי, ועל זה יוכר לטוב שמו של מר משה גרדון, המטפל בספריהנו מטעם המוסד ההוא. מר ש. ייבין, עורך ה"ספריה", קרא את כתב היד בעיון והעיר הערות מועילות מאד. יהודה קרשקוביץ עזר בקריאת גליונות ההגהה.

כולם יעמדו על הברכה!

ירושלים, כ"ג בסיון, תרצ"ז
(יום שנפטרה בו אמי מורתי ע"ה)

ש. קל.

פרק ראשון

בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד

§1. קדמות חקירת ארץ ישראל
בכתבי הקדש.

"חקירת ארץ ישראל" היא אחד המקצועות העתיקים ביותר בין מקצועות המדע לא בין בני עמנו בלבד, אלא אף בין אומות העולם. ארצנו הקטנה, בהיותה יושבת בין שלשת חלקי העולם העתיק (אסיה, אפריקה, אירופה), משכה אליה לא רק את תקיפי העולם, אשר באו הנה לכבוש אותה או לסלול להם דרך מעבר, כדי להגיע אל הממלכות הגדולות הגובלות בה מצד דרום וצפון, אלא שטבעה המיוחד ותולדות עם ישראל, שאין דוגמתן בשאר העמים, עוררו גם את תשומת לבם של טובי בני האדם שעסקו בענייני תרבות ומדע עוד בתקופה העתיקה. ואם באומות העולם כך, — מכל שכן בישראל עצמו; ואם בין אומות העולם מתחילה ההתענינות המדעית הזאת רק בתקופת אלכסנדר מוקדון, הרי מובן, שבני עמנו רצו לדעת דבר על מולדתם ועל ארצם עוד בימים קדמונים.

באמת נעוצה קדמות חקירת ארץ ישראל בכתבי הקדש עצמם, אף כי לא נוכל לומר, שהחקירה בידיעת

מקומות הארץ כבר נעשתה אז דווקא לשם תפקיד מדעי. אבותינו בדברם על תולדות אברהם, יצחק ויעקב, על המקומות אשר עברו עליהם האבות או אשר בהם התישבו, לא הסתפקו רק בהזכרת השמות ההם, אלא גם השתדלו לקבעם, ומשום כך, לא רק מכיל ספר בראשית כמה שמות של מקומות, אלא מוסר גם את קביעתם. למשל קובע בראשית י"ב, ח' את מקום אהלו של אברהם ואת מקום המזבח אשר בנה שם בציון זה: "בית-אל מים והעי מקדם"; את מקום מגוריו בגרר, שהיא בארץ הנגב: "בין קדש ובין שור" (שם כ', א'); "באר לחי ראי הנה בין קדש ובין ברד" (שם ט"ו, י"ד). כן קבעו את מקום קבורת האבות והאמהות: את מערת שדה המכפלה על פני ממרא היא חברון בארץ כנען" (שם כ"ג, י"ט); את מצבת קבורת רחל: "בדרך אפרתה היא בית לחם" (שם ל"ה, י"ט-כ); מיה, ז'. וכן בשאר ספרים, למשל קברו של יוסף: "בשכם, בחלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני חמור אבי שכם" (יהושע כ"ד, ל"ב); של יהושע: "בגבול נחלתו בתמנת סרח אשר בהר אפרים מצפון להר געש" (שם פסוק ל'). — בספרם על "מחלות בנות-שילון" ביום החג מסרו את סימני המקום: "... בשלון... אשר מצפונה לבית-אל, מזרחה השמש למסלה העולה מבית-אל שכמה ומנגב ללבונה" (שופטים כ"א, י"ט).

בדומה לזה קבעה התורה את מקום הברכה והקללה, הם הר גריזים והר עיבל: "הלא המה בעבר הירדן אחרי דרך מבוא השמש בארץ הכנעני הישב בערבה מול הגלגל" אצל אלוני מרה. (דברים י"א, ל'). כאמור, הדברים

האלה לא לשם חקירה מדעית נאמרו, — ובכל זאת אי אפשר להכחיד, שבקביעות מעין שתי האחרונות יש להרגיש דבר מה מן הדיוק המדעי והגיאוגרפי. יש מן הדיקנות המדעית גם בקביעת גבולות הארץ מים סוף ועד ים פלשתים ומדבר עד הנהר" (שמות כ"ג, ל"א), ובפרט ב"פרשת הגבולות" — במדבר ל"ד (א' - י"ב), המונה את פרטי גבולות ארץ כנען, כלומר ארץ ישראל המערבית, סביב-סביב.

ולא זו בלבד, אלא בספור על מלחמת ארבעה מלכים את החמשה" שבפרק י"ד בספר בראשית פוגשים אנו בנצניה של חקירה מדעית ממש. הרי שם נזכרות ערים ונקודות אחדות מימי אברם העברי" בארץ גם בשמן המאוחר, שהיה נהוג בימי כותב הספר, וגם בשמן הקדמון: בלע — היא צוער (המאוחרת); עמק השדים — הוא ים המלח; עין משפט — היא קדש; עמק שוה — הוא עמק המלך. אין ספק איפוא, שבידי כותב הספר נמצאו ידיעות קדומות על מקומות אחדים, ששמותיהם, ובמקצתם אף טבעם נשתנו במשך הדורות: באותו החלק של "עמק השדים", אשר שם היתה המלחמה היו לפנים בארות בארות חמר" (פסוק י'). אבל החלק ההוא כוסה מים, מי ים-המלח, בשעת הפיכת סדום ועמורה. אותה הפרשה יודעת לספר גם על תושביה הקדמונים של הארץ, בעיקר בעבר-הירדן מזרחה, על הרפאים בעשתרות קרנים, על הזוזים בָּהֶם, על האמים בשוה קריתים, על החורי בהררם שעיר עד איל פארן אשר על המדבר", על האמורי היושב בחצצון תמר". פה אין ענין של סיפורי מעשי האבות, אבל יש

פה התעניינות מדעית בישובי הארץ שבימיהם ובעמי
הקדם שישבו בה לפנים. התורה מדברת גם במקום אחר
על העמים ההם, על ארצותם ועל השמות שקראו הם
או אחרים להר חרמון בלשונם: שניר ושריון (דברים ב'
י"ב; כ"ג, ט').

אין בדעחנו לרשום פה את כל המקומות שבכתבי הקדש,
אשר בהם נכללות ידיעות על ארץ ישראל, כי רבים הם
(בראש כלם עומד, כידוע, ספר יהושע, שהוא ערכה
של ארץ ישראל) וגם לא לכך נתכוונו, אלא לקבע, ש עוד
בכתבי הקדש: בתורה, בנביאים ובכתובים
יש למצוא את שרשי החקירה המדעית של
ידיעת ארץ ישראל.

ספרים אלה, ובעיקר הספרים ההיסטוריים, השפיעו גם
על יצירותיהם הספרותיות של הדורות המאוחרים מימי
הבית השני. בין אלה יש להזכיר לשם תפקידנו פה
את ספר בית החשמונאים" (ספר המכבים הראשון).
שגם הוא מודיע לא רק על המאורעות בכלל, אלא גם
על מקומות נצחונותיהם של בני החשמונאים ומשלב
בתוך סיפורי המעשים כמה דברים חשובים לתולדות
המקום, בעיקר בדברו על עיר הקודש, ירושלים. ספר
המכבים השני קובע גם מדי פעם את מרחקן של ערים
אחדות בארץ מירושלים, עיר הבירה. ספר זה, לעומת
ספר בית החשמונאים הארצישראלי, נכתב לכתחילה
בלשון יוונית ובסביבה הלניסטית מחוץ-לארץ. באותן
ההודעות על מרחקי נקודות אחדות מרגישים אנו כבר
את השאיפה המדעית, אשר שלטה בחוגים תרבותיים

של היוונים. להכיר את הסביבה, אשר עליה מסופר,
ביתר דיוק.

§ 2. החוקרים היווניים הראשונים.

כי החוקרים הראשונים אשר שמו לב לתיאורה של ארץ
ישראל או של נקודות אחדות אשר בה, מבין היוונים
יצאו. כך מזכיר יוסף בן מתתיהו הכהן (יוספוס פלביוס)
את הקטיוס איש אבדירה, אשר עלה לגדולה בחיי
אלכסנדר מוקדון והיה קרוב לתלמי בן לגוס מלך מצרים
וכתב ספר שלם על היהודים. מבלי להביא פה את
הזכרונות ההיסטוריים אשר נמסרו בשמו על עם היהודים,
נעתיק פה רק פרק קטן על ירושלים ועל בית המקדש:

הנה ליהודים הרבה מצודות וכפרים בארצם, אולם רק
עיר בצורה אחת, ומידתה מסביב עולה על חמשים ריט.
ומספר יושביה שנים עשר ריבוא, והם קוראים לה
ירושלים, ושם בטבור העיר נמצאת חומת אבנים, ארכה
חמש ששיות ורחבה מאה אמה ולה שערים כפולים,
ומבית לחומה נמצא מזבח רבוע שלא נבנה גזית, אלא
אבני גויל מאבנים שלמות מחוברות. וזאת תבנית המזבח:
אורך כל אחת מצלעותיו עשרים אמה וגבהו עשר אמות
ולפני המזבח נמצא בנין גדול, ובו מזבח ומנורה,
שניהם של זהב, ככרים משקלם, ועל ידם נמצאת אש
תמיד שלא תכבה לילה ויום. ובבית לא תמצא כל תמונה
וגם אין בו כל כלי קודש ולא מטעים כדמות עצי יער
והדומים להם. יומם ולילה שוכנים בו הכהנים העוסקים
בטהרות רבות ואין הם שותים יין במקדש לעולם.

עוד מספר הוא על איש ששמו חוקיה והוא „הכהן הגדול ליהודים” ובידו „ספרים אשר נכתבו בהם כל מקומות היהודים למושבותיהם וכל עיני מדינתם”, ומהם היה רגיל לקרא לפני בני עמו.

בודאי אין בדברים האלה דייקנות מרובה בנוגע לפרטים, אבל מן הראוי לקבוע, כי בימי אלכסנדר מוקדון כבר התחילו היוונים להתעניין בידיעת ארצנו וגם העלו על ספר ממה שנודע להם עליה.

אחד הפילוסופים וההיסטוריונים של העולם העתיק היה פוסידוניוס מאפמיה שבסוריה (חי אחרי-כן ברודוס), שמת בשנת 110 לפני ספה"נ. הוא תיאר באחד מספריו את ים-המלח וסביבותיו:

כסביבות מצְּדָה מראים (היושבים שם) רשמי אש על גבי הסלעים ובמערות; אדמת אפר, נטפי זפת, הגוטפים מתוך חגוי הסלעים, נחלים שממיהם חמים וריחם רע, ופה ושם גם שרידי ישובים חרבים. על כן יש להאמין לסיפורי התושבים, שעמדו שם על תילן (לפנים) שלש עשרה ערים. מהעיר הראשית, סדום, נשארו עוד שרידים בהיקף של ששים ריט. על ידי התפרצות של אש ועל ידי רעידת אדמה ועל ידי מעיינות המים, שבהם גפרית וזפת, פרץ הים קדימה: הסלעים אחותם אש, הערים נבלעו מקצתן במים או יושביהן עזבו אותן.

סופר זה התעניין איפוא בשאלת התהוות ים המלח. —
שאלה גיאולוגית חשובה המעסיקה את חוקרי טבעה

של ארץ ישראל עד היום. כמובן, אין כאן לפנינו חקירה על יסודות מדעיים, אלא מסירת ידיעת מסורתיות שקיבלן המחבר מפי אנשי הסביבה, ידיעות שיסודן אינו בדברי כתבי הקדש על מהפכת סדום ועמורה (הרי שם מדובר רק על חמש ערים ופה על שלש עשרה). ובכ"ז יתכן, שבעצם יש בדברים אלה מן המסורה האגדתית היהודית, כי דברי פוסידוניוס דומים לאגדת ר' אייבו, שהיה מן האמוראים; הוא אומר: לא היה שם ים, אלא צורות היאור נתבקעו ונעשו ים. והוא מביא ראיה לדבריו מספר איוב (כ"ח, י') בצורות יאורים בקע. שאיפה לחקירה וקבלת אגדות ומדרשים משמשות איפוא בערבוביה בדברי הסופר היווני ההוא.

הקטע, שהובא למעלה, מצוטט בספרו של סטרבון, הוא הגיאוגראף המפורסם ביותר של התקופה העתיקה, שחי משנת 60 לפני ספה"נ ועד 20 אחר ספה"נ וכתב חיבור גדול בשם גיאוגראפיקה" בשבעה עשר ספרים. כתיבת ארץ ישראל כלולה בספר הט"ז (XVI), פרק ב', סימנים 25-46, ומתארת חלקים וערים שונים בארץ. סטרבון מדבר על ערי הוף-הים, ואחרי הזכירו את הפניקים קורא בשם את העיר Ptolemais, שלפנים נקראה עֵפִי (היא עכו או עכה), אשר משם יצאו הפרסים בהפליגם בספינות למצרים. בין עכו ומגדל סטרטון נמצא הר הכרמל וערים קטנות שהמחבר פורט את שמותיהן; אחר-כך משתרע יער גדול; ואחרי — העיר יפו. כאן הוא מזכיר את האגדות המתהלכות עליה ועל הסלעים אשר בנמלה. יפו היא גם נמלה של ירושלים, שהיא המיטרופולין של הארץ. קרוב ליפו עומדת עיר

רבתי עם, היא Jamnia (יבנה). כמו-כן מזכיר הוא ערים שונות ביהודה: את גִּזְרָה, — באמת יש לקרוא גִּזְרָה, כלומר גִּזְר — שהיהודים הכריחו את יושביה להתייחד; את אשדוד ואת אשקלון. ומביא גם את שמות הפילוסופים היווניים המפורסמים, שחיו בה. כן מזכיר הוא את אנשי התרבות היוונית שחיו בגדרה שבעבר הירדן. הוא קורא בשם את עזה, שהחריבה אלכסנדר ינאי, ואת רפיח, אשר שם היתה מלחמת תלמי באנטיוכוס הגדול. כאן הוא מעיר, שכל הסביבה מעזה דרומה אינה פוריה והיא מלאה חול. הערות חשובות הוא מעיר במקום אחר (XVI 2, 20) על "שני הטרכונים" שבסביבות דמשק.

סיכום קצר זה מראה, שלפנינו גיאוגרף המשתדל לתת לקוראיו חומר ידיעות על אודות הארץ אשר הוא עוסק בה הן מבחינה טופוגראפית, הן מבחינה היסטורית, וכן גם בכתיבת טבע הארץ; אם כן, אין זה רק ספר כתיבת הארץ בלבד, אלא ספר מחקר כפי מושגי אותם הימים. אמנם הסרון גדול לספר זה, והוא, שמחברו לא לבד שלא ראה את ארצנו, אלא גם לא תמיד דייק בשימוש המקורות, אשר מהם שאב את ידיעותיו, לכן יצאו דבריו מסורסים כמה פעמים. כך הוא אומר, למשל, שהלבנון ומוֹלֵּ הלבנון משתרעים למזרחה ולמערבה של דמשק (!), ושהירדן זורם בבקעה שבין שני רוכסי ההרים האלה. הוא החליף — כפי שראינו כבר — את גזר (גזרה בצורה היוונית) בגדר (גדרה ביוונית) ומיחס את אנשי העיר האחת לחברתה. מובן מאליו, שאינו מהסס מלמסור דברים שיטחיים או בלתי נכונים על תולדות ישראל מימי משה ועד תקופתו. באמת, במידה שאנו לומדים

מהספר הזה ידיעות גיאוגראפיות והיסטוריות, בה במידה יש לראות, עד כמה היו הידיעות ההן מצומצמות ובלתי מדויקות אף בחוגי המלומדים בארצות המזרח והמערב בסוף תקופת בית שני.

§ 3. חקירות חכמי ישראל בימי בית שני בעניני א"י. — יוסף בן מתתיהו. — פליניוס הזקן.

חכמי ישראל שחיו בארצנו בימי בית שני עסקו בלי ספק גם הם בידיעות ארץ ישראל ובפרשם את כתיבי הקודש, אשר בהם כל חיי רוחם, לא הניחו דבר גדול וקטן מלדרוש ומלחקור בו ומלהודיע לתלמידים גם על אודות המקומות הנזכרים במקרא, היכן הם ומה ידוע עליהם. אבל לצערנו הגדול לא נשאר מאותם הימים כל ספר פרשני בצורתו העיקרית, כפי שיצא מבית מדרשם של חכמי ישראל. ואף כי חלקים מרובים שבמדרשי התנאים — המכילתות, תורת כהנים (ספרא) וספרי — עיקרם מאותם הימים, מכל מקום, חלה עריכתם של המדרשים הפרשניים האלה בימים מאוחרים יותר. מדרשם של חכמים, שהיו בימי בית שני, לספר בראשית, אשר בו נכללים הרבה ענינים בידיעות ארצנו, לא הגיע לידינו אף בעריכה מאוחרת. בכל זאת אין ספק בדבר, שעסקו חז"ל עוד אז גם בשאלות הטופוגראפיות הקשורות בו כמו בשאר הספרים. ראיה לדבר, דבריו של ההיסטוריון היהודי יוסף בן מתתיהו אשר קבל את תורתו בהבנת כתיבי הקודש בבית מדרשם של חכמי התורה בארץ ישראל. והנה היסטוריון זה מדבר בספר הראשון של ה"קדמוניות" (פרק ו') על שמות שבעים

אומות" (פרק י' שבס' בראשית) ומזכיר השוואות שונות
אל אותם השמות העבריים הנכללים בגוף הפרשה. למשל
אומר הוא, שבני גומר הם הגלטים, בני מגוג — הסקיתים
בני תובל — העברים, בני משק — הקפדוקים, ועוד מוסיף
הוא, שהעיר (קיסריה) מזקה שבקפדוקיה נקראת כן על
שם "משך". ואשר לתרשיש מעיר הוא, שהעיר טרסוס
שמה על שם איש זה, אבל החליפו את הת' בט'; העיר
Kypros — ביוונית Kition — קבלה את שמה — כך הוא
אומר — מכתים; לחמת קוראים היוונים Epiphania;
בשם ערקה נקראת עיר אחת בלבנון על שם ערקי
שבין בני כנען, הנזכר בפרשתנו. — השוואות דומות
לאלה נמצאות במדרש בראשית רבה, שהוא מדרש
ארץ-ישראל, וכמו-כן בתרגומי ארץ-ישראל לפרשתנו.
אף שמדרש זה ותרגומים אלה הועלו על ספר רק מאות
שנים אחדות אחרי חרבן בית שני, מכל-מקום יש לדעת,
שכמה מדבריהם שייכים לתקופה עתיקה הרבה יותר, כי
בעצם הם רק המאסף לכל הידיעות והדעות, שהיו רווחות
בישראל במשך כל הדורות הקודמים. לכן מותר להניח
כלי שום פיקפוק, שגם ידיעותיו של יוסף בן מתתיה
נבעו מאותו המקור עצמו: ממה שלמד מאת חכמי
ישראל או ממורי בתי הספר, ואם חכמי ישראל עסקו
בהשוואת שמות עמים זרים ומקומותיהם, אך ורק מפני
שהם נזכרים בכתבי הקודש, לא כל שכן ששמו לב
לענינים כאלה התלויים בארץ ישראל גופה. דבר זה
יוצא מפורש גם מספרי יוסף בן מתתיה, כי כמה פעמים
הוא מעיר הערות חשובות על אודות מקומות שונים
בארץ ישראל, המובאים בשמותיהם בהרצאתו ההיסטורית.
למשל אומר הוא:

אבל השטים: עיר היא בסביבה עשירת תמרים (קדמ.
ד, ח, א') במרחק 60 ריס מהירדן (שם ה, א, א'),
בעבר הירדן מזרחה (מלחמות ב', י"ג, ב').

אדורים: עיר באדום קרובה למרשה (קדמ. ח, י, א').
גבעון: 40 ריס מירושלים (קדמ. ז, א, ג); אבל
במלחמות ב', ט': 50 ריס).

יריחו: מירושלים 150 ריס, מהירדן 60 ריס.

נערה (או נערן): כפר קרוב ליריחו (קדמ' י"ז, י"ג, א').
עיטם: עיר הרחוקה 50 ריס מירושלים על יד גני
שלמה (קדמ' ח, ז, ג').

רקם: באדום, נקראה לפנים בשם Arkeme והיום
פטרס (קדמ' ח, ד, ז, א').

ההשוואות וההערות האלה — שאפשר היה להוסיף עליהן —
הוכחה לדבר, שבזמן לימודיו של יוסף בן מתתיה עסקו
בבית המדרש ובבית הספר שבארץ ישראל בקביעת המקומות
הנזכרים בתנ"ך. כן עשו לא לבד מפני שרצו למסור את
ידיעת כל מקום ומקום לתלמידים, אלא גם מסבה אחרת:
הרי משך מאות השנים שעברו מימי חתימת אוסף כתבי
הקודש נשתנו כמה שמות הנזכרים בהם, כמה שמות
קבלו צורות ארמיות תחת השפעת השפה הזאת, שהיו
לה מהלכים בארץ; גם שמות חדשים, ובעיקר יוניים,
ניתנו למקומות אחדים; וגם ערים ומבצרים חדשים
נוסדו במקום הערים העתיקות, ובודאי כדאי היה לבני
הדור לדעת גם את השמות החדשים יחד עם הישנים.

כבר רשמנו למעלה בענין זה את שמה של רקם—פטרא.
עוד מזכיר יוסף בן מתתיה למשל את שומרון, ששמה
נשתנה בימי הירודס להיות סֶבֶסְטִי (מלחמ. א', כ"א, ב').
במקום השם אבל השיטים מזכיר הוא את הצורה היוונית
של אותו השם Abile, וכמה פעמים נזכרת בכתביו
במקום בית-שאן — Skythopolis.

חוץ מהערות בודדות כאלה, כותב יוסף בן מתתיה כמה
פעמים גם תיאורים טופוגראפיים או ארכיטקטוניים
מפורטים. כן הוא מתאר בפרוטרוט את ירושלים על
חומותיה וחלקיה (מלחמות ה', פרק ד') ואת בית המקדש
לכל בניניו וחצרותיו (שם, פרק ה'). התיאור הזה של
בית המקדש מקביל (אבל גם מתנגד בהרבה פרטים)
לדברי חכמי המשנה שבמסכת מידות (ותמיד), וכבר עמדו
החוקרים על הדברים האלה. — בשביל ידיעת ארץ ישראל:
גבולותיה, חלקיה, מדינותיה ועריה חשובות הכתיבות
שנשתמרו בספר מלחמות היהודים ג', ג', א'-ה' ליוסף
בן מתתיה— על הגליל, עבר הירדן ארץ הכותים ויהודה.
במלחמות ג', י', ח' נמצא תיאור מיוחד של בקעת גניסר
ובספר ד', ח', ג' של סביבות יריחו.

רגילים להזכיר בין חוקרי א"י גם את שמו של Plinius
הרומאי, הוא פליניוס הזקן, שנלווה אל הצבא הרומאי
במלחמתו הגדולה ביהודה בסוף ימי בית שני. נכון
הדבר, שהסופר הזה הביא בספרו המפורסם "תולדות הטבע"
(Historia Naturalis) כמה ענינים על ארץ ישראל,
אבל אין בו חקירה מדעית ובקורתית על הארץ, מקומותיה
ויושביה, אף שהיה יכול לבדוק את הדברים בעת שהותו

בארצנו. כל הספר אינו מקורי כלל, אלא אוסף גדול
של כל מיני ידיעות: גיבוב מעורבב בלי כל רוח
בקורת. מכל מקום, מפני שכמה מהמקורות, אשר מהם
שאב הסופר הזה, אבדו, יש ערך גם לאוסף כזה, וכדאי
יהיה לסכם בקיצור את תוכן ידיעותיו על ארץ ישראל:

הוא מתחיל בכתיבת הארץ מן הדרום על יד אדום והערים
Rhinocolura (בנחל מצרים) ורפיח. הוא מונה את ערי
החוף מעזה ואילך צפונה. על יד קיסרי, שנוסדה בידי
הירודס, רושם הוא שהיום היא "קולוניה" על שם הקיסר
פלביוס וספסינוס. קצת דברים הוא יודע על הכרמל ועל
עיר אחת שעמדה שם לפניו ושמה Ecbatana (אחמתא—
אם כן מיסוד הפרסים!). על האֶסִים הוא מספר בדברו
בעין גדי שעל חוף ים המלח. על ארץ שומרון יש בידו
ידיעות מצומצמות ומבולבלות. ממנו אנו למדים — ודבר זה
יודע גם מספרי יוסף בן מתתיה — שאת ניאפוליס קראו
לפני הוסדה בשם Mamortha (= מעברתא). חוץ מסבסטי
קורא הוא בשם עוד עיר של שומרונים Gamala — בוודאי
בטעות, כי אין עיר כזאת בארץ הכותים, ואולי יש לתקן
את השם ולקרוא Gabaa = גבעה. בקטע אחר מדבר
הוא על הירדן ועל הימים שהוא עובר בהם ועל ערים אחדות
שעל יד ים כנרת (Hippos, Julias, טבריה, Tarichea,
שהוא מציינה בטעות בדרום ים כנרת). בדברו בים
המלח מזכיר הוא את הדברים הרגילים בספרים עתיקים,
למשל, שאין דבר יכול לטבוע במימיו. בעבר הירדן
נזכר בספרו המבצר מכוור ומקום מעיינות הרפואה
קלרוהי. — חשובה ביותר רשימת 11 הטופארכיות
שביהודה, שנמצאת בדברי פליניוס, כי היא שונה במקצת

מזו שנמסרה על ידי יוסף בן מתתיהו. וכן נמצאת בספרו של פליניוס גם רשימת "עשר הערים" (decapolis) היווניות — או ביתר דיוק: הערים היווניות שבעבר הירדן, ששחררן פומפיוס מידי החשמונאים. — את הודעותיו המרובות על עיני חקלאות ותעשייה בארצות המערב והמזרח יש להשוות אל דברי חז"ל בהלכה, ובאגדה, דבר שעדיין לא נעשה בשלמות הדרושה.

4§. דבריהם של חכמי המשנה (באגדה ובהלכה) על עיני א"י.

מדברי חז"ל שבהלכה ובמדרשיהם, שנאמרו בקשר עם דברי התורה, נוכח לעמוד על טיב חקירתם את עיני ארץ ישראל. אם למשל מתאר יוסף בן מתתיהו, באריכות גדולה את פוריותן של יריחו וסביבותיה, — הרי על אותו הענין עצמו יש לעמוד גם מדבריהם הקצרים של חכמי המשנה, המזכירים בהלכה את פרדסות יריחו (תוספתא ערכין ב', ח') והמדברים על דושנה של יריחו. המושג הזה נזכר באגדה, וכדאי יהיה להביאה, כדי להראות, איך משלבים חז"ל את הענינים הארצישראליים בדברי מדרשיהם:

...בשעה שחילק יהושע את הארץ נטל חמש מאות אמה על חמש מאות אמה מדשנה של יריחו ואומר: יהיה זה למי שיבנה בית המקדש בתחומו. ר' שמעון אומר: דשנה של יריחו ניתן לבני קיני חותן משה שנאמר (שופטים א', ט"ז), "ובני קיני חתן משה עלו מעיר החמרים" — אמרו: משתחלק ארץ ישראל, איזה שבט שיקבל עליו שיתן לי בית תומן עפר בתוך שלו, —

הריני הולך לתוך ארצי ואוכל פירות מתוך שדי ושותה יין מתוך כרמי. וכן אתה מוצא שהניחו פירות ארץ ישראל, פירות מאכל ומשקה והלכו להם לערך למדבר... (מדרש תנאים, 217).

דשנה של יריחו מוציא כל מיני פירות מאכל ומשקה; אדמת ערד, אשר שם התישבו בני קיני, מוציאה רק תבואות שדה וגפן, אבל בני קיני עוזבים, לדעת ר"ש, מרצונם הטוב את הסביבה הפוריה ביותר, מפני שהם רוצים למסרה למי שבית המקדש יבנה בתחומו, הוא שבט בנימין, ומפני שהם רוצים לעמוד תורה אצל יעבץ:

הרי הן מניחין כל א"י, בית פירות מאכל ומשקה והלכו להן לערד למדבר אצל יעבץ, הא כשם שהיה (חוקב אביהם) מחבב את התורה, כן בניו חיבבו אותה מאחריו (ספרי זוטא, 263).

רואים, איפוא, שאף שדברי חכמי המדרש בעצם רק לשם פירוש ודרשת דברי הכתובים נאמרו, מכל מקום הבינו הם להכניס לתוך דבריהם ענינים המאירים עינים על טבע ארץ ישראל והמוכיחים, עד כמה היו הם ודבריהם קשורים בארץ מולדתם. נביא עוד דוגמה אחת להארת הענין הזה גם כן על אודות נחלת שבט בנימין. נאמר בברכת יעקב בנימין זאב יטרף, בבקר יאכל עד ולערב יחלק שלל (בראשית מ"ט, כ"ז). את דברי הפסוק הזה פירשו חכמי המשנה: זו ארצו שחוטפת; בבקר יאכל עד — זו יריחו שמוקדמת, ולערב יחלק שלל זו בית אל שמאוחרת (תוספתא שביעית ז', י"ב); או

בלשון אחרת קצת: הפסוק מדבר בארצו: מה הזאב הזה חוטף, כך היתה ארצו של בנימין חוטפת את פירותיה; בבקר יאכל עד" — זו יריחו שהיתה מבכרת, ולערב יחלק שלל" — זו בית אל שהיא מאפלת (בראשית רבה צ"ט ק. בכת"י) סימן ג' בהוצאת טהעאדר — אלבעק, 1276).

מתוך דברי המדרש הזה יש גם ללמוד את שיטת הוראת הידיעות הארצי-ישראליות באותם הימים: אין מקצוע מיוחד של ידיעת המולדת, מפני שידיעה זו חלק של ידיעת התורה היא ויש ללמדה בקשר עם דברי התורה. כך למדה בלי ספק גם יוסף בן מתתיה בהיותו עוד בירושלים. אבל כסופר "יוני" נתן לאותן הידיעות עצמן צורה ספרותית אחרת, המתאימה יותר לחוג קוראיו הזרים ואשר בה כמעט אין זכר להתקשרותן בדברי המקראות.

אבל גם חכמינו הבינו לתת חיבורים דומים לאלה שבדברי יוסף בן מתתיה במקום שלא באגדה הם מדברים, אלא בהלכה, אשר בה העיקר הקצור והדיוק בלשון. הנה דוגמה אחת: המשנה מדברת על שלש ארצות שביהודה, בעבר הירדן ובגליל, והן: ההר, השפלה והעמק (משנה שביעית ט', ב'). כפירוש לדברים אלה מוסיף רבן שמעון בן גמליאל (בתוספתא שביעית ז', י"א): סימן להרים — מילין, סימן לעמקים — דקלים, סימן לנחלים — קנים, סימן לשפלה — שקמים. אבל בהגיעו לנקודה זו, לא יוכל להתאפק מלמסור גם את ההוכחה מאחד מדברי המקרא: ואף-על-פי שאין ראיה לדבר, זכר לדבר, ואת הארזים נתן כשקמים אשר

בשפלה לרב" (מלכים א' י', כ"ז). — יוסף בן מתתיה מוסר במקום אחד בקווים כללים את גבולות ארץ ישראל בימיו (ע' למעלה עמוד 12). לצרכי ספרו, שנכתב לשם היסטוריה, מספיק תיאור כללי זה. לא כן חכמי התורה: עליהם לקבע בקשר עם כמה הלכות שבחיי התורה את גבולות ארץ ישראל לכל פרטיהם, למען ידע כל איש, עד כאן תחומי הארץ, עד כאן יש לשמור את כל החוקים הנוגעים לתרומות ומעשרות, לשביעית ולטהרת הכהנים; לכן מן ההכרח הוא, שהם יקבעו עשרות של נקודות גבול בדרום ובמערב (אשר שם יש להוציא תחומי ערים הליניסטיות אחדות מתחומי הארץ), בצפון ובמזרח. באופן זה נתהוותה אותה הרשימה המפורסמת המכילה יותר מחמשים נקודות וששמה תחומי ארץ ישראל ושעריכתה הראשונה היתה, לפי כל הסימנים, עוד בימי הבית. אמנם נכון הדבר, שהרשימה ההיא לא לשם מחקר נערכה, אלא לשם צורך דתי-תורני, מכל מקום גם בה מתגלה שאיפה ורוח מדעית נכונה. — בדומה לה קבעו חכמי המשנה רשימה של ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון מפני ההלכות הקשורות בהן. ערים כאלה היו ידועות להם בגליל, בעבר הירדן וביהודה, ואחד מחכמי המשנה, הוא ר' ישמעאל בר' יוסי מעיר:

וכי אין לנו מוקפות חומה אלא אלו בלבד? — אלא כיוון שגלו ישראל לבלב, בטלה מהן מצות ערי חומה, וכשעלו מן הגולה מצאו אלו שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון, וקדשום. ולא זה בלבד, אלא כל שחביא לך במסורת שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כל המצוה הזאת נוהגת בה.

אם כן, איפוא, יש פה שאיפה מדעית לדעת דבר ברור על אדות תולדות הארץ ויש "מסורת" על הענינים ההם, מהאבות, מאלה שקדמו לחז"ל; והמאחרים השתמשו בה לשם קביעת הלכות בחיי התורה, שהם הם חיי עם ישראל בארצו.

§ 5. זיהויים בדברי חז"ל לרשימות של מקומות בספר יהושע.

יש, שחכמי המשנה מפרשים רשימות גיאוגראפיות שבספר יהושע אף בלי שום קשר עם עניינים שבהלכה או באגדה. כך נמסרו זיהויים חשובים ליהושע י"ג, כ"ז: בית הרם — בית רמתה; בית נמרה — בית נמרין; סכת — דרעלה; צפון — עמתו. אם בשני השמות הראשונים היה אפשר לחשוב, שצילצול השמות המאוחרים הוא שגילה את הזדהותם עם השמות העתיקים, הרי בשתי ההשוואות האחרונות אין יסוד זה קיים כלל; בלי שום ספק יש פה מסורת עתיקה שבאה לחז"ל מאת אבותיהם ועל פיה ידעו, כי העיר העתיקה סוכות חדלה מהתקיים בזמן מן הזמנים ובמקומה נבנתה עיר חדשה בשם דרעלה (היום: תל דיר-עלה), וכי העיר שנקראה בימי קדם צפון עמדה במקום, אשר שם היתה קיימת בימיהם עיר המרחצאות עמתו בערבת הירדן. — על פי זה נוכל לדון גם על אותם השרידים שנשארו בתוך דברי המשא ומתן התלמודי בקשר עם זיהויים של שמות הערים שהובאו בפרק י"ט שבספר יהושע: א) ויהי גבולם מחלף-חלף; מאלון-אילין; בצעננים — אגנייא דקדש; ואדמי-דמינ; הנקב — ציידתא; ויבנאל — כפר ימה; עד לקום — לוקים (פסוק ל"ג).

ב) וקטת — קטונית; ונהלל — מהלול; ושמרון — סימוניה; ויראלה (כך) — חורייה; בית לחם — בית לחם צרייה (= של הצוריים) (פסוק ט"ו). ג) וערי מבצר: הצדים — כפר חיטייא; צר — דסמיכה ליה (הסמוכה לו); חמת — חמתה; רקת — טבריה; כנרת — גניסר (פסוק ל"ה).

בודאי לא נטעה, אם נאמר, שדברים אלה היו שגורים בפני חכמים ומלמדי תינוקות בבית הספר וכך לימדו הם את ספר יהושע, ואנו נוכל רק להצטער על שלא מסרו לנו מסדרי התלמוד הירושלמי עוד חומר בענינים אלה, שהם דוגמאות חשובות מאד מהחקירה הטופוגראפית התנ"כית. מובן מאליו, שאין בזה משום חסרון, אם הדברים יצאו מבית המדרש או מבית הספר לתינוקות של בית רבן, שהרי כמעט כל חקירה מדעית יוצאת אף היום מכתלי בית הספר (הגבוה) ומתוך ההוראה. עד כמה העסיקו חקירות כאלה הן את תלמידי בית הספר, הן את זקני הישיבות, ניכר מדבריו של ר' יוחנן, אחד מגדולי חכמי התלמוד (חי במאה השלישית אחר ספה"ג), המעיד על עצמו: "כשהייתי ילד אמרתי דבר ששאילתי לזקנים ונמצא כדעתי. ומהו הדבר? חמת — זו טבריה, — ולמה נקרא שמה חמת — על שום חמי טבריה; רקת — זו צפורי, — ולמה נקרא שמה צפורי — מפני שהיא גבהה כרקת הנהר (כרקתא דנהרא)"; כנרת — זו גינסר... מפני שפירותיה מתוקים כצמח שנקרא כינרה". כך אמר ר' יוחנן בילדותו, והזקנים הסכימו לו; אבל הוא עצמו עוד חקר ודרש בענין זה וכאשר נעשה חכם בא בימים מצא, שטעה בקביעת מקומה הקודם של טבריה, וקבע אותה מחדש

בכיפרא, הוא כפר של טבריה, ושם קרא את
המגלה ביום ט"ו לחדש אדר (כדין ערים המוקפות חומה
מימות יהושע בן נון) באמרו: "פה היא עיקר טבריה
הקדומה".

נוכיר-נא עוד דוגמה אחת מדברי חז"ל בקביעת מקומות
עתיקים: התורה (דברים ד', מ"ג) וספר יהושע (כ', ז'-ח')
מוסרים לנו את רשימת ערי המקלט במזרח הארץ
ובמערבה, וכבר קבעה התוספתא (מכות ב', ב'), ששלש—
שלש ערים אלה במזרח ובמערב היו מכוונות... כשתי
שורות שבכרם: חברון ביהודה כנגד בצר במדבר,
שכם בהר אפרים כנגד ראמות בגלעד, קדש בגליל
כנגד גולן בבשן". אין שום ספק, שקובעי ההלכה
הזאת התכוונו למקומות ידועים להם הן במערב הארץ
והן במזרחה, אבל את שמותיהם המיוחדים של אלה
שבמזרח לא מסרו שם. באו המאוחרים מבין אמוראי
ארץ ישראל והודיעו זאת: אשר לבצר היתה מחלוקת,
אם זו היא בצרה שבחלקו הדרומי של החורון (דעה
זו אינה מתאימה לדברי התוספתא הנזכרת), או אם יש
לחפשה בדרום עבר הירדן; אבל בנוגע לשאר ערי
המקלט היתה הדעה המקובלת, שראמות בגלעד
היא גרס (Gerasa), שנתפרסמה בעיקר בתקופת
שילטונם המאוחר של הרומאים בארץ, ושגולן בבשן
היא סלווקיה ממזרח לים כנרת. בזיהות הערים שבמערב
לא הטיחו כל ספק; אלא שמדרש מאוחר מציין כי
שכם בהר אפרים היא נפולין (Neapolis), כלומר
העיר הרומאית שנוסדה בידי וספטיינוס בקרבת שכם
העתיקה (אבל זיהוי זה אינו מדויק ביותר).

כל הדברים האלה מראים בעליל, שנעשתה השתדלות
אמיתית לחקור לדעת דברים ברורים על
מצבם של המקומות הנזכרים בכתבי הקודש
ובעיקר אלה המופיעים בדברי התורה ובספר
יהושע. ואם קרה, שאחד מחכמי המשנה הרשה לעצמו
לדרוש שם של מקום אחד על פי המידות שהאגדה
נדרשת בהן באמרו למשל, שחֲדָרְךָ (זכריה ט', א') אינו
שמו של מקום, אלא שמו של המשיח שהוא חֲדָ לְאוֹמוֹת
וְרֵךְ לְיִשְׂרָאֵל, — הרי מיד קם נגדו חברו והוכיחו על
פניו: "... על מה אתה מעוית עלינו את הכתובים! מעיד
אני עלי את השמים ואת הארץ, שאני מדמשק ויש
שם מקום ונקרא חדרך". חכם זה, שאמר את
הדברים החריפים האלה, הביע על ידם את העיקר הגדול
בחקירת מקומות המקרא, כי בטרם נביע איזו השערה
רחוקה, יש לבדוק, אם נמצא אותו השם בסביבה
המתאימה על פי דברי הפסוק עצמו, ובוזה
קדם מאות בשנים לכמה מחוקרי הטופוגראפיה של
ארץ ישראל.

אמנם אין להכחיד, שלא תמיד הלכו כל חכמי המשנה
והתלמוד בשיטה הנכונה הזאת, אלא גם "דרשו" שמות
של מקומות. אבל גם זאת עשו לרוב במתינות מרובה
ובעיקר במקום, שאותו השם מופיע רק פעם אחת בתורה.
כן שומעים אנו מפי ר' ישמעאל: "חזרנו על כל
המסעות ולא מצינו מקום, שנקרא שמו תפל
ולבן" (דברים א', א'), ולכן מרשה הוא לעצמו, לקבל
את דעתו של אחד החכמים, שדרש את השמות ההם
על שם המאורע, כלומר שהשמות ניתנו לנקודות

ההן רק לפי שעה על פי המעשים שנעשו שם.

המון ההערות המפורזות בדברי חז"ל במדרשי הפסוקים ובעיקר בבראשית רבה ובתרגומי ארץ ישראל, יש בו כדי לסדר מעין מלון טופוגראפי לכתבי הקודש, ואף שהמלון לא יהיה עדיין שלם, אבל מכל מקום יראה לנו את מאמצייהם הנכונים של חכמינו גם במקצוע זה. — נוסף על הדוגמאות שהבאנו כאן בהמשך דברינו, נסדר פה עוד השוואות אחדות מתוך דבריהם:

אדם (העיר) וצרתן (יהושע ג', ט"ז): אמר רבי יוחנן—אדם קרייה (= עיר) וצרתן קרייה, שנים עשר מיל מזו לזו, כוונתו למקום שעל יד א-דמיה (של היום) במזרח ערבת הירדן מצפון לים המלח, ולמקום בלתי ידוע היום ממש א-דמיה בערבת הירדן מערבה.

ארץ טוב (שופטים י"א, ג') הושוותה אל סוסיתא (Hippos) וסביבותיה ממזרח לים כנרת; ואף שדרשו את השם גם על פי דרכי האגדה, מכל מקום יתכן, כי ההשוואה נכונה.

בְּרֵד (בראשית ט"ז, י"ד)—היא חלוצה שבנגב הארץ— שם הידוע מספרים יווניים בתקופת שילטון ביזנץ בארץ, בצורת Elusa.

דן= לִיש, לְשָׁם (יהושע י"ט, ט"ז; שופטים י"ח, כ"ט) השוו אל פמיאס (Paneas) מפני קרבתה לעיר היוונית— הסורית הזאת על יד מעיינות הירדן.

הצרים (דברים ב', כ"ב) זיהו עם רפיח (רפיצ) על גבול ארץ ישראל ומצרים.

את יעזר (במדבר ל"ב, א') שבעבר הירדן חשבו למצוא במכוור מדרום-מזרח לים-המלח.

לִשַׁע (בראשית י', י"ט) נקבעה בקלרוהי (Kallirrhoe), מקום המרחצאות החמים שעל שפת ים המלח במזרחו.

מחנים (בראשית ל"ב, ג'; שם י"ז, כ"ד) מזכירים בשמה היווני די(סט)תמוס (Distathmos), מפני שכן קראוה הנכרים בימיהם; ולא בשם Parembolai, הנמצא בתרגום השבעים ואצל יוסף בן מתתיה, כי שם זה אינו אלא תרגום מלולי של השם מחנים (= שתי מחנות).

מעכה (דברים ג', י"ד) זיהוה עם שם יווני מאוחר אפיקייריס (Epikairos) בעבר הירדן, צפונה-מזרחה.

קָדָשׁ שבגבול הנגב מופיעה בדבריהם, ובעיקר בתרגומים, בשם רקם (ע' למעלה עמוד 11).

שוה קריתים (בראשית י"ד, ה') הושוותה—כפי הנראה בצדק—אל נינוה או נְנֵה שבעבר הירדן מזרחה לים כנרת. הערתם: "תרתין נינוה אינון" (= שתי ערים יש בשם נינוה) פירושה, שבעיר הזאת נתחברו שתי ערים (שקדמו לה), ומכאן השם הזוגי: קריתים.

שור (בראשית כ', א') תרגמו חגרא.

שעיר (בראשית ל"ב, ד') נתרגם גבלא הוא השם שנשאר עד היום הזה בדרום מזרחי של ים-המלח (א-ג'באל).

כמו-כן ידעו חז"ל, או השתדלו לדעת ולקבוע גם את תחומי השבטים—ענין לא קל על פי דברי ספר יהושע. ולא לבד באופן כללי הזכירו באגדותיהם את מקומות הנחלות, אלא גם בהלכה נתנו לדבר זה מקום: בור שבין שני שבטים משלשל וממלא הימנו בשבת, ושבין שני תחומין אין ממלאין הימנו בשבת, אלא אם כן עשו לו מחיצה עשרה טפחים" (תוספתא ביצה ד', ח'). "שני תחומים הנזכרים בהלכה זו הם של שתי ערים, ומכיון שתחום העיר והבור שבו שייכים לאחת הערים, כלומר היא רשות היחיד של העיר ההיא, לכן אסור למלא ממנו מים בלי תקנה מיוחדת לשם זה. אבל הבור שבין שני שבטים שייך לכל ישראל, לכן אין עיכוב כזה על עליו. אם חז"ל מזכירים את שני הענינים האלה בבת אחת, סימן הדבר, שאין זו שאלה עיונית, אלא מעשה שבחיי יום יום; כלומר, הם ידעו מפי מסורת עתיקה או מתוך עיונם בדברי הפסוקים, היכן עבר לפנים קו הגבול בין שני שבטים, אף שבימיהם לא היו הנחלות מובדדות זו מזו כלל וכלל.

§ 6. חכמי הנוצרים הראשונים כחוקרי ארץ-ישראל.— האונומסטיקון וההשפעה היהודית הניכרת בו.

העדה הנוצרית שנתהוותה בארץ-ישראל בסוף ימי בית שני והתפתחה בארץ במאות הראשונות שאחר החרבן.

קבלה מאת היהדות לא רק את עיקרי דתה, אלא יחד עם אלה גם את המקור הראשי של אמונתה ותורתה: את כתבי הקודש. הכנסיה החדשה הקדישה מרץ רב להבנת ספרים אלה, וכוחות חשובים מבין אבות הכנסיה, אשר ישבו בארץ עסקו בהם. לעניננו יש להזכיר בעיקר את אוסיביוס (Eusebius) ואת הירונימוס (Hieronymus). הראשון חי בעיר קיסרי שעל חוף הים ומת שם בקירוב בשנת 339 אחר ספה"ג, והשני חי במחציתה השניה של המאה הרביעית ומת בשנת 420 בבית לחם שביהודה. אוסיביוס חבר ספר הנקרא בשם Onomastikon כלומר: רשימת שמות (המקומות) שבכתבי הקודש. הספר הנמצא כיום בידינו, הנהו בעצם הכרך הרביעי של עבודה מקיפה יותר, שכרכה הראשון דיבר על שמות העמים הנמצאים בתנ"ך; השני—הכיל תרשימה של ארץ-ישראל, שבו היו מסומנים גבולות השבטים; השלישי—היה מכיל את מפות ירושלים ובית המקדש בתוספת ביאורים; וברביעי נאספו שמות הערים והכפרים הבאים בכתבי הקודש, שנתבארו באיזו ארץ הם ומה קוראים להם בני דורנו, אם בשמותם הקודמים או שינום לאחרים.

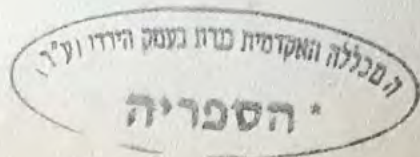
עריכתו וסידורו של האונומסטיקון כך הם: המחבר מביא את השמות שבמקרא עפ"י סדר האלפבית היוונית, אבל בכל אות ואות אינו מסדר את השמות שבאותה האות מתחלתם ועד סופם לפי סדרם הנ"ל, אלא מחלקתם לפי הספרים; למשל באות A הוא מביא: (1) מה שנמצא בספר בראשית; (2) בספר שמות; (3) בספרי במדבר ודברים; (4) בספר יהושע; (5) בספר שופטים; (6) בספר

מלכים (אשר בו נכללים גם ספרי שמואל א' וב'), במחלקה אחרונה זו הוא מזכיר גם שמות אחדים הנמצאים בנביאים האחרונים; ולבסוף (7) מחלקת האונגליונים. ובשיטה זו הוא נוהג גם בשאר האותיות; אף שכפעם בפעם סר הוא במקצת מהסידור הזה. מתוך רשימת התוכן שלמעלה רואים אנו, שלא את כל ספרי התנ"ך עיבד המחבר, שהרי את הכתובים הזניח כמעט לגמרי ורק במקרה נמצא אצלו שם מספר דברי הימים, או מספר איוב. פעם אחת הוא מביא שם אחד מספר בית חשמונאים (א) מבלי להזכיר את הספר בשמו. עוד יש לדעת, שלא את כל השמות מביא הוא מהספר אשר שמו מתנוסס בראש הפרק, הוא מזכיר לפעמים אף מלים כאלה, שאינם כלל שמות של מקומות. דבר זה עשה על פי איזה תרגום יווני מטעה או על פי איזה פירוש בלתי נכון שקבל מאחרים בעל-פה. לדבריו השתמש בתרגום השבעים. בתרגומו היווני של עקי"ס הגר ובתרגומו של סומכוס. — בימי המחבר היתה חשיבות מרובה אף לעצם אסיפת החומר הזה. לגבי דידנו עיקר חשיבותו של האונומסטיקון בהשוואת השמות התנכ"יים אל השמות, שהיו להם מהלכים בימי המחבר. מתוך השוואותיו מתברר, שכמה שמות נשתנו במשך אלפי או מאות השנים, מימי כתיבת ספרי התורה והנביאים, ומתוכן אנו מקבלים רשימה ארוכה של שמות מקומות חדשים בארץ ישראל במאה השלישית והרביעית אחר ספה"ג. אמנם אוסיביוס מעלה לעתים קרובות גם השוואות בלתי נכונות, אבל גם ע"י כך נודעים לנו מקומות בלתי ידועים ממקור אחר. לא פחות מ-157 "כפרים" (κῶμαι) נזכרים בספרו, 35 "כפרים גדולים" או "גדולים מאד", 5 "ערים קטנות" (πολίχναι).

34 "ערים" וביניהן כאלה שהיו מפורסמות או אף "מיטרופולין" בימיו. כאלה הן: ירושלים — בימיו, בשמה המחודש הלטיני Aelia; בצרה (בעבר הירדן) וצור בחוף הים. עוד נזכרים אצלו סתם מקומות (55 במספר) שלא ציין את מהותם, וחורבות. מספרים אלה מוכיחים, שבימיו היתה ארץ ישראל מיושבת במידה גדולה, והרי אין ספק, שלא את כל מקומות הישוב מנה אוסיביוס, כי עליו היה להביא רק את אלה, שיכול היה להשוותם אל אחד מהמקומות הנזכרים בתנ"ך או שהיה יכול לציין על ידם (ע' להלן) את המקומות שנקראו בספרו.

בין המקומות מציין הוא כפעם בפעם את המקומות היהודיים בפירוש והם: עקרון, עניא (?) אשתמע, עין רימון, תלכא (?), כרמל, עין גדי, כולס בדרום" (כלומר בחלקה הדרומי של ארץ יהודה); אחר כך בגליל התחתון את דַּבְּרָא; בקרבת יריחו את נערת ובעבר הירדן את נַנְה. גם רשימה זו בלתי שלמה היא. יש אמנם בין המקומות הנ"ל כאלה, שלא נזכרו בדברי חז"ל כלל, אבל לעומת זאת ידוע היטב, שהגליל כמעט כולו וחלק חשוב של עבר הירדן היו מיושבים יהודים באותם הימים, ומבין ישוביהם נזכר רק אחד-אחד בדברי אב הכנסיה הזה. מכאן, שמדברי אוסיביוס אי אפשר בשום אופן לקבל תמונה שלמה על מצב הישוב היהודי בארץ.

את הישובים הקטנים מציין האונומיסטיקן לרוב על פי קירבתם או יחסם אל העיר הגדולה הקרובה להם. באופן זה שומעים אנו על "תחומה" של עיר פלונית גדולה

אשר בו נמצאים המקומות הקטנים הקרובים לה. כאלה הן:
ירושלים, לוד, בית גוברין, אשקלון, שכם,
שומרון, צפורי, פחל Pella (בעבר הירדן) ופטרא.
אין ספק, שערים אלה היו באותם הימים ערי המרכז
של פלכי האדמיניסטרציה הרומאית-הביזנטית, שסודרה
מימי הקיסר ספטימיוס סיבירוס ואילך. — תושבים
נוצרים מזכיר אוסיביוס רק בשלשה מקומות בדרום
ועוד נזכר אצלו כפר אֶבְיוֹנִי (כת נוצרית) בקרבת
דמשק. אבל אין ספק, שבערים הגדולות, ובפרט בירושלים
ובקיסרי, חיו ביחד עם התושבים הנכרים האלייליים
והיהודים (בקיסרי) גם נוצרים. — על הכותים יודע
הוא מעט: הוא מזכיר רק מקום שומרני (=כותי) אחד
בבשן (!), ואילו בארץ הכותים אינו מזכיר אף ישוב
אחד. מדברי התלמוד ידוע, שבתקופה ההיא ישבו כותים
גם בקיסרי, ואפשר שמאלה קבל המחבר הערות אחדות
בלתי נכונות בנוגע לשמות שבספר מלכים ב', י"ז,
ל-ל-א. — הנוצרים כבר התחילו באותם הימים לקבוע
ולכבד מקומות קדושים ובנו כנסיות לא לבד במקומות
הנזכרים באוונגליונים, אלא גם באלה הקשורים בתולדות
ישראל, למשל בבית אל ובבית לחם (שם מצבת ישי
וודו!) אמנם את שתיים עשרה האבנים שבגלגל,
הרשומות בספרו, כבר הראו בימי ר' חלפתא, אביו של
ר' יוסי, כלומר בעשרות השנים הראשונות שאחר החרבן.
במקומות אחדים הראו את קברי הנביאים — ולא תמיד
על פי מסורת מדויקת. למשל מציין המחבר את קברו
של עמוס באלתקה (אם כן החליפו את תקוע
באלתקה!). את קבר רחל הראו — כנוצרים כיהודים —
קרוב לבית לחם, את קבר יהושע גם כן על פי

מסורת יהודית — בתמנה אשר בקרבת לוד, את קבר
יוסף על יד שכם, ואת קברי המכבים במודיעים.
את ביתו של איוב הראו בקרנים אשר בעבר הירדן.

מכיון שבארץ מושלים זרים, אין פלא שנמצאים בה משמרות
חיל השלטון (fruition ביוונית). כאלה היו בירושלים,
במעלה אדומים (בדרך ליריחו), בבאר שבע,
בצוער (שמדרום לים המלח), בכרמל שבדרום,
ברחובות שבנגב, בתמר, בתימן, בקרקריא
שבמדבר; על יד הארנון ובמפעת שבעבר הירדן.

כמה פעמים מציין המחבר את המרחקים שבין העיר
הגדולה ובין המקום הקטן על פי סימני אבני הדרך
אשר הציבו הרומאים לאורך הדרכים החשובות, שכן
היו נוהגים לרשום על האבנים (לרוב עמודים ממש) לא
לבד את מספר המילין (מנקודת-מוצא מיוחדת), אלא
גם את שם המושל אשר בימיו נסללה הדרך. כמו כן
סדרו רשימות מיוחדות של כיווני דרכים יחד עם ציון
המרחקים, ואוסיביוס לקח את הפרטים האלה מתוך
הרשימות, שהיו במשרדי השלטונות שבעיר מושבו,
בקיסרי.

אנו מזכירים את אוסיביוס כמחבר האונומסטיקון,
אבל לנכון היה לדבר רק על האונומסטיקון, שנקרא
על שם אוסיביוס, מפני שידים שונות עשו את
העבודה הזאת בשבילו, ובתוך עוזריו היו גם יהודים,
שלא לבד סדרו לו את החומר, אלא גם מסרו לו
מסורות ופירושים יהודיים מקוריים. והרי לך דוגמא

עיבל (דברים י"א, כ"ט; אי"ח): הר הוא בארץ המיועדת אשר צווה משה להקים שם מזבח. ואומרים, שעומדים על יד יריחו שני הרים אחד מול השני, וקרובים זה לזה, האחד גרזים והאחר עיבל. אמנם השומרונים, שמראים (הרים) אחרים כאלה, המתנשאים על יד שכם (ניאפוליס), טועים, מפני שאלה שהם מראים, עומדים רחוק אחד מהשני ואי אפשר להם לשמוע את הקוראים בקול משני הצדדים.

ועוד הפעם הוא מזכיר את הענין באותו העמוד, שורה 18-20:

גלגל (דברים י"א, ל')... זאת קרובה, כפי דברי התורה, אל ההרים גרזים ועיבל. וגלגל (= גלגל) מקום היא (בקירבת) יריחו.

מאין לאויסביוס הדברים האלה על אודות מקומם של עיבל וגרזים בקרבת גלגל שעל יד יריחו? — ענין זה אנו לומדים מדברי חכמי המשנה בפירושיהם ומדרשיהם לדברים י"א, ל':

הלא הנה בעבר הירדן — מעבר הירדן ואילך, דברי ר' יהודה: ... בארץ הכנעני היושב בערבה — אלו הר גרזים והר עיבל שיושבין בהן כותיין; מול הגלגל — הסמוך לגלגל; אצל אלוני מורה — ולהלן

הוא אומר (בראשית י"ב, ו') ויעבר אברהם בארץ עד שכם עד אלון מורה, מה אלון האמור להלן שכם, אף אלוני מורה האמור כאן שכם...: ר' אליעזר אומר: לא זה הר גרזים והר עיבל שבין הכותיים, שנאמר: הלא הנה בעבר הירדן — הסמוכין לעבר הירדן: ... בארץ הכנעני — לא (היה) [היא] אלא בין החוים; היושב בערבה — לא (היה) [היא] אלא בין ההרים; מול הגלגל — אין אלו רואין את הגלגל.

ר' אליעזר (בן הורקנוס) חי עוד בימי הבית ועשרות שנים אחדות אחר חורבנו, אם כן קדם כמאתים וחמישים שנה לאויסביוס, והנה את דעתו הוא קיבל אויסביוס כנגד דעת הכותים, ואף שגם חכמי ישראל הסכימו לדעה, שגרזים ועיבל הם ההרים שיושבים בהם כותיים. דבריו של אב הכנסיה דומים מאד לדברי ר' אליעזר (רק זה האחרון אינו מזכיר את ההשגה, שאי אפשר לשמוע מעיבל וגרזים את קול הקוראים זה אל זה). — אין ספק, איפוא, שיהודים הם שמסרום לו, אף שאינו מזכיר את מקור הדברים.

לעומת זה כדאי יהיה להעיר על ענין אחד, שכפי הנראה, בעל המדרש קבל את דעתו של אויסביוס, או של האונומסטיקון שנקרא על שמו:

מדים (= מדין). אחרי שקבע (124.8) שמדין נזכרת בבראשית כ"ה, ב' על שם אחד מבני אברהם וקטורה ושהעיר הזאת נמצאת בעבר הירדן, מוסיף הוא, שהתורה (במדבר כ"ה, א'; י"ז) מזכירה את בנות מואב בשם

בנות מדין, ובסוף הוא אומר: "אבל יש גם עיר אחרת באותו השם בקרבת הארנון ועַר מואב (Areopolis) אשר רק את חורבותיה מראים היום" (שם, שורה 13-15).

ובמדרש תנחומא (לפרשת מטות סי' ג') אנו קוראים:

וישלח אותם משה... (במדבר ל"א, ו'), הקב"ה אמר לו למשה: „נקם נקמת בני ישראל" (שם, פסוק ב') אתה בעצמך, והוא משלח אחרים? על שנתגדל במדין, אמר: אינו דין שאני מיצר מי שעשה בי טובה; המשל אומר: באר ששתית מנו מים, אל תזרוק בו אבן. ויש אומרים: שאינה זו אותה מדין שנתגדל בה משה, שזו בצד מואב והיא חריבה עכשיו, — ולמה שלח את פנחס? — מי שהתחיל במצוה, גומרה וכו'.

אם התחלת המדרש וסופו הם בלי ספק יהודיים מקוריים, הרי אמצעיתו („ויש אומרים" והל') דומה לדברי אוסיביוס לא רק בתוכנה, אלא אף בבטוייה, לכן אפשר מאד, שבעל המדרש ידע את הדברים על פי ספר זה. אבל גם אי-אפשר לומר בודאות גמורה, שאנשי האונומסטיקון לא מיהודים קבלו את הדיעה של „יש אומרים".

ההשפעה היהודית מורגשת במידה גדולה הרבה יותר בתרגומו של האונומסטיקון, אשר נעשה בידי הירונימוס לשפה הלטינית. מפני שאין זה תרגום מילולי, אלא עיבוד הספר היווני בלויית כמה וכמה הוספות. למשל מפרש הוא (7 שורה 11 והל') שקרית ארבע (כלומר חברון)

נקראת כן על שם ארבעת הקבורים שם: אברהם, יצחק, יעקב ואדם הראשון. „פירוש" זה לקוח ממדרש חז"ל (שהובא בבראשית רבה נ"ח, ד'): שנקברו שם ארבעה צדיקים: אדם הראשון, אברהם, יצחק ויעקב.

דוגמה אחרת: עינים (בראשית ל"ח, י"ד) לפי עדות העבריים — כך כותב הירונימוס — אינו מקום, אלא פרשת דרכים. מתוך הדברים איננו שומעים, מהיכן בא הפירוש „פרשת דרכים". אבל בתרגום ארץ-הישראלי (שקוראים לו תרגום יונתן) כתוב: „פרשת ארחין דכל עינין מסתכלין תמן דעל שבלא תמנת"; השה גם תרגום אונקלוס ששם כתוב: „פרשות עינין" — הרי ברור שפירושו, כפי שהוא עצמו מעיד עליו, לקוח ממסורת העברים, היהודים.

על בית אל הוא אומר שהיא נקראת לוי על שם עץ הלוי, ונקראה לפנים „בית אל", אבל אחרי שהעמיד ירבעם בן נבט את עגל הזהב שם, נקראה „בית און" — כך חושבים העברים. אותם הדברים נמצאים בבראשית רבה ל"ט, ט"ו.

בענין הנגב מזכיר הוא (137, שורה 13), שהעברים קוראים אותו בשלשה שמות: נגב, תימן, דרום. לאמיתו של דבר נמצא בבראשית רבה נ"ב ד': שבעה שמות נקראו לו: דרום, נגב, תימן וכו'? — אבל הירונימוס נקט רק בשלשת הראשונים, שהם — לפי דעתו — עיקר.

שלם עיר מלכי צדק היא ירושלים (153 שורה 8 — 9).

אותה הדעה נמצאת בצורה אחרת בבראשית רבה מ"ג, א': נקראת ירושלים צדק (כלומר עירו של מלכי צדק).

וגם במקום, שאינו מזכיר בפירוש את ה"עברים", לקוחים הדברים מאגדותיהם. כך מוסיף הוא על דברי האונו-מסטיקון בערך *Ακκαρον* (עקרון: 23, שורה 11): יש מי שחושבים, שעקרון היא מגדל שרשן, שנקרא אחרי כן קיסרי. הדברים נשתמרו בתלמוד (מגלה ו' ע"א) בשם רבי אבהו, שמפרש את דברי צפניה ב', ד'... "ועקרון תעקר" זו קיסרי בת אדום, כלומר שאת הפסוק הזה הוא מסיב על קיסרי (כי בלי ספק ידע ר' אבהו היטב, שעקרון עיר היא במקום אחר, והרי היתה היא עיר יהודית טהורה בימיו ע' למעלה עמוד 27). אבל הירונימוס לא דייק בלשונו ואומר, שלפי דעות אחרות עקרון היא קיסרי.

מסורות וקביעות יהודיות נמצאות לא רק בתרגום האונומסטיקון, אלא גם בשאר ספרי הירונימוס, ובפרט בפירושו המרובים והנרחבים לכתבי הקודש. כן קובע הוא, דרך למשל, שגת החפר—מקום מולדת יונה הנביא—נמצאת במרחק שני מילין מציפורי בדרך לטבריה. אותה ידיעה (אלא שמספר המילין הוא שלשה) נמצאת בדברי חז"ל (בראשית רבה צ"ח, י"א; ירושלמי סוכה פרק ה', דף נ"ה ע"א).

על החרי (בראשית י"ד, ו') אומר הוא, שישב בסביבות Eleutheropolis (= בית גוברין), אשר שם ישבו לפניו

החורים. והנה דברי המדרש (בראשית רבה מ"א—מ"ב—י'): ואת החרי—אליותרופוליס.

בפירושו לספר יחזקאל מ"ז, ט"ו—כ' מציע הוא לא רק את פירוש גבולות ארץ ישראל על פי דברי הנביא, אלא הוא משווה את דבריו אל פרשת הגבולות שבס' במדבר ל"ד. והנה כל הפירוש ההוא הולך בשיטת הפירוש שנכלל בתרגומי התורה הארצישראליים (תרגום יונתן וירושלמי), ויש שרק על פי דברי הירונימוס נוכל להבין את כוונת דברי המתרגמים. למשל, מתרגם התרגום את שפם (במדבר ל"ד, י"א) אפמיאה. בא הירונימוס ואומר בפירוש, שהעברים מזכירים במקום שפם את *Apamia*, היא העיר אשר בסוריה. מכאן ברור, שאין לתקן אפמיאה—לאפמיס (*Pamias-Panias*), אלא יש להשאירה כמו שהיא לפנינו.

אפשר היה להוסיף עוד כמה וכמה דוגמאות, שתוכנה עד כמה היתה ההשפעה היהודית גדולה ומכרעת בדברי הירונימוס גם במקצוע הזה של חקירת שמות המקומות שבכתבי הקודש, אבל הדוגמאות שהזכרנו, דין גם הן. חשוב יותר לקבוע, מה חידש הירונימוס עצמו בחקירת ארץ ישראל. בענין זה כדאי יהיה להביא את הדברים שהביע בהקדמתו לפירוש ספר "דברי הימים": "כמו שאת ההיסטוריה של היונים—כך הוא אומר—מבינים ביותר אלה, שראו את אתונה, וכמו שמבינים ביותר את דברי המשורר ורגיליוס אלה, שראו את טרויה, כך את כתבי הקודש יבין הבנה יותר בהירה מי שראה את ארץ יהודה בעיני עצמו והכיר את זכרונות הערים

והמקומות העתיקים ואת שמותיהם, הן השמות העקריים, והן אלה שנשתנו. מפני כן, גם אנו דאגנו לכך, לקבל עלינו יחד עם מלומדים עברים את העבודה הזאת ולתאר את הארץ.

אם העיקרון, שהביע הירונימוס בתחלת דבריו לא נמצא בנהירות כזאת בדברי חז"ל, — הרי סוף דבריו מוכיח, שבעצם, היהודים היו לו למורי דרך בטיווליו בארץ, מפני שהם הם, שהיו בקיאים בארץ ובקומותיה. כך מזכיר הוא בפירוש את מורה הדרך שלו בגליל (בקשר עם אלקוש, שהראו לו — כפי הנראה — בקרבת כפר נחום), וגם בקשר עם אילון שביהודה מוסיף הוא על דברי האו-נומסטיקון הבלתי-נכונים: באמת, העברים מעידיים, שאילון מקום הוא בקרבת Nicopolis (אמעוס) במיל השני, כאשר הולכים לירושלים. גם מכאן מתברר, כאשר כבר נתברר לנו במקרים שונים, שאף היהודים, וכמובן בעיקר תלמידי חכמים, עברו ותיירו את הארץ באותם הימים בכונה תחילה להכיר את המקומות הקשורים בסיפורי כתבי הקודש, ובעיקר אותם המקומות שנעשו שם נסים לישראל. עצם העובדה, שבבראשית רבה ובמקצת גם במדרשים אחרים ובתרגומים נשארו עשרות השוואות לשמות מקומות תנכיים, מוכחת, שמקצוע זה של ידיעת המקומות היה חשוב בעיני חכמי הישיבות ומורי העם והיה חלק של התורה שבעל-פה. בעיקר למדו את הדברים האלה, כפי שכבר הודגש למעלה (§ 3), בבית הספר ובבית המדרש, אבל רוב הדברים שהיו בידי חז"ל בעניני ארץ ישראל לא נכנסו לתוך האוסף הגדול, התלמוד והמדרש. הדברים היו מסורים

למקרים ולמתורגמנים, כלומר ללימוד ולשינון בעל-פה, ולכן אבדו ברובם מתוך הקהל ורק בחלקם נשארו בתלמוד, במדרש, בתרגומים ובדברי הירונימוס, ואולי גם בדברי ר' סעדיה גאון שעליהם נדבר להלן (עמוד 44).

§ 7. הנוסעים הראשונים, הקירותיהם וידיעותיהם על ארץ ישראל.

מורי דרך ותיירים שאותם הזכרנו למעלה, מעלים על זכרוננו גם את הנוסעים שבאו לארצנו ודבריהם וסיפוריהם על מה שראו שם נשארו בידינו. כמובן אין כוונתנו לדבר על סתם נוסעים, שעלו ארצה לרגלי מסחרם או אף כעולי רגל לבקר בהיכל ה', בבית המקדש בירושלים, אלא כוונתנו רק לנוסעים כאלה, שקשרו בנסיעתם לארץ הקדושה מעין תפקיד מדעי, להכיר את המקומות הנזכרים בסיפורי כתבי הקודש ולחקור את טבעם. רוב הנוסעים ואף אלה שהתענינו במקומות העתיקים ההם, בקרו בלי ספק רק את המקומות, אשר הראו להם מורי הדרך, ואחת מרשימותיהם של אלה נשארה בברייתא אחת בידינו. יוכל להיות, שאחדות מהנקודות שנזכרו באותה הרשימה היו ידועות על פי מסורת קדומה, אבל חשיבות מחקרית אין ליחס גם לאותה הרשימה ולבקורים שנעשו במקומות ההם, אשר שם נעשו נסים לישראל. כעין חקירה נשקפת מאותה ההודעה שנמסרה על ביקורם של חכמים אחדים שעמדו על אותן שתיים עשרה האבנים, בגלגל אשר העלו בני ישראל מתוך הירדן, והם שיערו את משקלן. לבני הארץ היו המקומות ההיסטוריים — לפחות החשובים והנפלאים שביניהם — ידועים, ולא סיפרו עליהם במיוחד, אבל עם התהוות הנצרות,

שנתפשטה גם בכמה ארצות רחוקות, התחילו בני הדת
החדשה להתעניין בארץ הקדושה גם להם, והשתוקקו
לראות את המקום אשר שם הגד ונעשה האוונגליון—
כפי דברי אפיסקופוס אחד, שחי באמצע המאה השניה.
פרסביטר אחד מסמירנה, שבא במאה השלישית לארץ ישראל,
ספר ממה שראה שם בנאאמו שנאם לפני השופט, אשר
הושיבו על ספסל הנאשמים בגלל אמונתו באלהים. בנאאמו
זה מראה הוא על המקומות אשר בהם העניש ה' את
האשמים אשר עשו מעשים נגד רצונו, וכך הוא אומר:
"אני נסעתי בכל ארץ יהודה, גם עברתי את הירדן
וראיתי שם את סדום ואת עמורה ואת ים המלח, ראיתי
את העשן העולה ממקום סדום ואת מי הים אשר אין
אדם טובע בו וראיתי את הקרקע שאינו מצמיח עשב".
הוא בקר במקומות אלה, כדי להוכיח בכנותם של
סיפורי התורה על אודות מהפכת סדום ועמורה, כלומר,
הוא מקשר את החקירה בחיזוק אמונתו בדברי התורה.
הוא מדגיש בדבריו, שהוא ראה בעיניו את המקומות
ההם. אחרים מבין הנוסעים הנוצרים משתמשים בפעל
"הראה": "הראה לי" או "מראה מקום" פלוני— כמובן
על ידי מורי הדרך. בבטויים דומים לאלה משתמשים גם
חכמי התלמוד בהודעותיהם על מקומות א"י: "אני
ראיתי...."— ולעומת זה אומר מורה הדרך לאיש שהתלווה
אליו: "בא ואני אראה לך" את המקום. בעיקר מוצאים
אנו את שני הבטויים האלה בפיו של אחד מחכמי
התלמוד, שירד לעתים קרובות מארץ ישראל לבבל וספר
שם על הדברים שראה בארץ, הוא רבה בר בר חנה
בעל סיפורי הגוזמאות. אבל למרות גוזמאותיו המרובות
אין ספק, שיש בסיפוריו גם גרעין של עובדות ואף של

מחקר מדעי. כך הוא מודיע כעל דבר שראה הוא בעיניו
על בית הישימות (מצפון לים המלח בעבר הירדן)
ושטח המקום שלש פרסאות על שלש פרסאות. באותה
הסביבה ראה את הצמח הנפלא הקיקיון של יונה, אשר
עליו הוא מודיע: אני בעיני ראיתיו, והוא דומה לצלקף
והוא גדל בין בצעי המים ועל פתחי החנויות מדלים
אותו ומגרעניו עושים שמן טוב ובענפיו נחים כל חולי
ארץ ישראל. הגוזמה שבדבר רק בזה, שאומר, שכל
חולי א"י נחים בצל הצמח ההוא, אבל הגדרת הצמח
Ricinus communis על ידי רבה בר בר חנה מדויקת
עד מאד ושמשה בימינו לזיהוי הצמח הנזכר. — במשנה
שבת י"ד, ג' ידובר על "מי דקלים", שהיו מי רפואה.
רבה בר בר חנה קובע גם את טיבם של המים האלה:
שני דקלים יש בא"י ועולה מעיין מביניהם — ואותם
קוראים "מי דקלים". כוונתו למי רפואה, שנובעים
ממעיין אחד ממזרח לים המלח. — בפעם אחרת מספר
הוא על טיבם של "פירות גיניסר" שהם טעימים
וקלים מאד. — הוא מכיר גם את מקומה של ירושלים
הקדומה, ואת קרן "העופל" אשר שם, וכן את
כפר לודים (הנזכרת במשנת גטין א', א') על יד
העיר לוד. אין שום ספק, שכל הידיעות האלה באו לו
מתוך נסיעותיו בארץ, ויש רק להצטער על זה, שלא כל
מה שראה סיפר, או שלא כל מה שסיפר הנוסע החשוב
הזה, נשאר לזכרון בתלמוד.

רבה בר בר חנה שייך לאותם החכמים, שפנו אותם בשם
"נחותי", כלומר "היורדים", שירדו מא"י לבבל ומסרו שם
יחד עם דברי חכמי ישיבות א"י בהלכה ובאגדה גם

כמה דברים על הארץ עצמה. אחד מאלה, רב דימי, ספר כבב"ל על אודות טיבו של ים המלח במלים דומות מאד לדברי הנוסע הנוצרי, שהוזכר למעלה (עמוד 38): מעולם לא טבע איש בים של סדום. בפעם אחרת מספר הוא בקצת גוזמאות על פוריותן של גפני ארץ ישראל (בעיקר של ארץ יהודה): אין לך כל גפן וגפן בא"י שאין צריך עיר אחת (!) לבצור אותה. וגם על מנהגי העם שבארץ ישראל יכול הוא להודיע לבני בבל; שכן שרים בא"י לפני הכלה: "לא כחל ולא שרק ולא פירכוס — ויעלת חן"!

שרידים מעטים הם שנשארו באופן זה בידינו מדברי הנוסעים היהודים בספרות התלמודית, אבל שרידים אלה מראים לא לבד את אהבת הנוסעים האלה לארץ ישראל, אלא גם את התעניינותם המדעית בה ובמנהגי יושביה.

אחד מספרי המסע הקדומים ביותר הוא "ספר המסע מבורדיגלה", היא בורדו שבצרפת (Itinerarium Burdigalense) מהמאה הרביעית. בוודאי יש חשיבות לספר מסע קצר זה מבחינת ידיעת תחנות הדרכים מצידון דרומה על חוף הים וכן התחנות שבאמצע הארץ; גם יש ללמוד ממנו הרבה על אודות האגדות שהיו מתהלכות בעם בדבר כמה מקומות עתיקים, — אבל נטיה לחקירה אינה מורגשת בו אפילו לא באותה המידה, שהרגשנו בדברי בעלי האגדה שבתלמוד. אף בתושבי הארץ אין בעל הספר מתעניין ביותר, את השומרונים מזכיר הוא רק כלאחר-יד בדברו על הר גריזים, ועל היהודים הוא מספר רק בדברו על הר הבית בירושלים: "יש שם אבן נקובה —

כך הוא אומר — אשר עד שם באים היהודים פעם בשנה ומושחים אותה ומקוננים בגניחה וקורעים את בגדיהם וכך הם שבים משם". יש בספר המסע הזה חומר לחקירה כמו שיש בכל ספר וספר עתיק, מבלי שנוכל לאמר עליו — ועל כמה ספרים כמותו — שיש בהם דבר מה מן החקירה.

פרק שני

תקופת ימי הבינים

§1. ענינים בחקירת א"י בספרי מפרשי המקרא, התלמוד והפוסקים.

על פי תכנית הספר הקטן הזה, אין לנו לדבר בכל הספרים שנכתבו על ארץ ישראל או שבהם נזכרו היא או תושביה, אלא אך ורק באלה שנכתבו לשם חקירתה או באלה הכוללים בתוכם חומר, המעיד על שאיפת מחבריהם להבין דבר מתוך המקורות העתיקים על פי ידיעת הארץ. מתוך הגדרה זו יש להבין, שאנו פוסעים פסיעה גסה מתקופת התלמוד ועד אמצע ימי הבינים. התקופה שאחרי חתימת התלמוד (מסוף המאה החמישית בקרוב) לא הצטיינה בחבור ספרים, וככל אשר נדע כיום, לא נכתב בה אף ספר אחד בידיעת ארצנו. אם היתה התעניינות-מה בידיעת הארץ או במקורות העתיקים, המדברים עליה, בעיקר בספר יהושע, הסתפקו קדמונינו באותם הימים — כפי הנראה — במה שקבלו מהדורות שקדמו להם. אבל ברור, שבישיבות גאוני בבל